

אתר דעת - מכללת הרצוג

לב רפ"ל

אורח חייו של האדם השלם לשיטת ר' סעדיה גאון

נושא הרצאה זאת: אורח חייו של האדם השלם לשיטת רב סעדיה גאון. רס"ג שהיה, כידוע, הפילוסוף השיטתי הראשון של היהדות, הקדיש את הפרק האחרון של אמונות ודעות למה שקרא המתרגם: הנהגת האדם. הפרק הזה הוא מאלף מאוד לקוראי הספר ולמעיינים בהתפתחותה של המחשבה המוסרית ביהדות, משתי סיבות לפחות: ראשית, אנחנו רואים בשיטתו המוסרית של רס"ג דוגמא ברורה ביותר של השיטה שלו, והיא השיטה המבוססת על הנחות מטאפיסיות ודתיות מצד אחד, והמשתמשת במתודה הרציונאלית לשם היסק המסקנות. צירוף זה אינו ניכר כמעט בשום פרק מפרקי ספרו בצורה כה ברורה כמו בפרק האחרון הזה — ולא במקרה. שאר פרקי הספר עוסקים כולם בנושאים דתיים: הבורא, הבריאה, שכר ועונש, ציווי ואזהרה — עניינים הלקוחים מתחום המחשבה הדתית, ועל כן מובן ששם המחשבה הדתית היא הן ביסוד ההנחות של הפילוסוף, והן בתוכן העניינים, שבהם הוא עוסק. לא כן בפרק הזה, שאינו עוסק בעניינים דתיים — וזוהי התכונה השנייה המחייבת אותנו לשים לב לפרק הזה. אפשר לומר: אף על פי שבאותו פרק ישנם עשרות פסוקים,

שלג

אתר דעת - מכללת הרצוג

רס"ג מסתייע בהם, הפרק כולו הוא אחת הדוגמאות הראשונות, ואולי הראשונה, בכלל, בספרות הפילוסופיה היהודית של מחקר פילוסופי מוסרי, שהוא — ביסודו — המתודי — חילוני. אפשר היטב להבחין בין הפרק החילוני הזה ובין הפרק המקביל לו בשאלות התנהגותיות, והוא הפרק על הציווי והאזהרה שבאותו ספר.

מה הן ההנחות המטאפיזיות של רס"ג? הנחה אחת, "שבורא הכל, יתברך, מפני שהיה אחד בעצמו, התחייב שיהיו הברואים רבים". רס"ג בונה את ההוכחה לדעת הזאת על כך, שמוכרח להיות הבדל בין הבורא והנברא. הבורא מוכרח להיות אחד, כפי שהוא מוכיח במקום אחר, הברואים מוכרחים להיות, מטבע בריאתם, רבים. ואף על פי שבזמן מסוים יכול להיות רק בורא אחד, צריך הוא להיות מטבעו כך, שיייתכנו ברואים רבים. לא זו בלבד, שהברואים צריכים להיות רבים, אלא הם צריכים להיות גם שונים זה מזה. ועוד נעמוד על ההנחה הזאת שבני אדם צריכים להיות שונים זה מזה. לכאורה אלה הן הנחות דתיות, אבל ברור לנו, שבמעבר בין החלק הראשון של ההנחה, "הבורא הוא אחד ואחיד או פשוט" שהוא, כשהוא לעצמו, מסקנה ממסקנות אחרות — ובין החלק השני של ההנחה, שהוא מסקנה של אותה הנחה: "על כן צריכים להיות הברואים שונים זה מזה ורבים" — יש הבדל רב מאד. החלק הדתי, "הבורא הוא אחד ופשוט", איננו ממלא בהמשך העיון של רס"ג כל תפקיד שהוא. זה היה נחוץ כדי לבסס את החלק השני — "הברואים שונים זה מזה ורבים". אבל מאחר שהגענו למסקנה, שהברואים שונים זה מזה ורבים, אנחנו יכולים לעזוב את החלק הראשון לחלוטין.

כדי להבין את המשמעות המתודית של הדבר הזה, יש

שלד

אתר דעת - מכללת הרצוג

לומר: אילו היה בא פילוסוף אחר והיה מגיע לאותה מסקנה, אבל בדרך אחרת, היה יכול אחר כך להמשיך את שרשרת המחשבות של רס"ג ללא כל שינוי מזדמן המחשבה של רס"ג, מפני שרס"ג אינו נזקק לחלק הראשון של ההנחה שלו. על כן אמרתי: ההנחה היסודית של רס"ג, המורכבת משני חלקים, תוכנה האמיתי הוא רק החלק השני, שהוא הנחה מטאפיזית. אפשר גם לצאת מהנחה לא דתית ולא מטאפיזית, אלא אמפירית טהורה ולהגיע למסקנתו של רס"ג. היינו יכולים לומר, לא כמו שאומר רס"ג — "מתוך שהבורא הוא אחד ופשוט על כן הברואים צריכים להיות רבים ושונים זה מזה", אלא היינו יכולים לצאת מתוך העובדה האמפירית: רואים אנחנו שבעולם הברואים הם שונים זה מזה, ועכשו נבנה שיטת מוסר, המבוססת על העובדה, שהברואים שונים זה מזה. ונהיה יש לנו אותה מסקנה, או יותר נכון אותה הנחת יסוד של רס"ג, אבל היא כעת מסקנה לא דתית מטאפיזית, כי אם אמפירית פסיכολוגית או אפילו טבעית. הפיכות זאת נותנת לדבריו של רס"ג, כאמור, את צביונם המיוחד.

הדבר השני שאנחנו צריכים לעמוד עליו, כשאנו נגשים לעיון בשיטתו המוסרית של רס"ג — הוא להבין את המשמעות של המושג "יעוד" בפי פילוסופים שונים ביהדות וגם מחוצה ליהדות. אפשר לדבר על היעוד כתפקיד אסכטולוגי של הציבור כולו, ואפשר לדבר על יעוד כתפקיד אישי של האדם המושלם, המורס מכל שאר הבריות. ואפשר לדבר על יעוד האדם — כל אדם — בחייו האישיים. וזהו הדבר שאליו מתכוון רס"ג: יעודו האישי של כל אדם.

רס"ג נוטל את התנהגותו של אדם ובודק אותה סעיף סעיף, ודן על כל סעיף. ובשעה שהוא ניגש לדון על כל סעיף,

אתר דעת - מכללת הרצוג

אנו רואים את האופי החילוני של עיונו. אילו רצה הרב סעדיה גאון לדון על התנהגותו של אדם מנקודת ראות האתוס הדתי, היה יכול לומר: אדם צריך לקיים את המצוות. הרי קיום מצוות הוא התנהגות. ואם נקיף בקיום מצוות גם את כל מה שקראו חז"ל בשם "מידות", נקיף כמעט את כל התנהגותו של אדם. רס"ג, בדרך אופיינית מאד, נוטל שלושה עשר תחומים של התנהגותו של אדם, והוא אינו רואה את התחומים האלה כנתונים להנחיות דתיות. כלומר, אם הוא, למשל, מדבר על אכילה ושתייה, אין הוא מדבר על המאכלות האסורים ולא על אכילה ביום צום, אלא באותו תחום, שאדם רשאי לאכול ולשתות זהו מברר, איך עליו להתנהג. וכדי שלא נטעה, אין כאן עניין של מוסר במשמעות המצומצמת של הדבר, של מידות שבין אדם לחברו. הדוגמא הבאתי של אכילה ושתייה היא אחת משלושה עשר התחומים, שבהם רס"ג דן על הפעילות שבין אדם לעצמו, או בין אדם לעולם, שעליו לא חל כל מושג של מוסר.

והנה רשימת התחומים האלה: הפרישות, האכילה והשתייה, המשגל, החשק, קיבוץ הממון, הבנים, ישוב העולם, חיים — כלומר אריכות ימים, שררה, אהבת ה' נקמה, החוכמה, העבודה, מנוחה. עבודה — כלומר עבודת השם. נשים לב, שרב סעדיה גאון כולל כאן דברים בעלי אופי שונה: למשל העבודה, עבודת השם, הרי בוודאי עניינה בדברים שבין אדם למקום, בתחום המצוות. אם כן: איך רב סעדיה גאון יכול, בכלל, בעניין זה, לומר: מה טוב לאדם ומה רע לו?

צריך אני עוד להעיר, שאותו ביטוי "החשק", אין לראות בו, כמו שסבור אחד המתרגמים: עניינים הקשורים

אתר דעת - מכללת הרצוג

במשכב זכור. אלה הם יחסי אהבה, שאינם מכוונים ליחסים שבין איש לאשתו, או יחסי אהבה, שאינם מכוונים להקמת זרע. שזה נקרא אצל רס"ג: החשק, אפשר לראות היטב מן הדוגמאות מן הכתוב שרס"ג מביא.

מה מעסיק בשלושה עשר תחומים אלה את רס"ג? הוא שואל, מהי המידה הנכונה של פעילות בשטחים אלה? נמצאו פילוסופים, אשר ציינו שתחום זה הוא אחד מתחומים אלה — ראוי שאדם יתמסר לו במלואו. יש תחומים, שאין אנחנו יודעים, מי היו הפרקליטים של ההתעסקות הבלעדית של האדם בתחום זה או אחר. אבל דבר אחד חייבים אנו לזכור: כל שלושה עשר תחומים שמזכיר רס"ג, הוא מזכיר אותם כאפשרויות של התעסקות בלעדית, ואין רס"ג עוסק בשאלה, במה להרבות ובמה למעט. הרס"ג חוזר על כך שלוש פעמים לפחות, שהוא מדבר רק על התמסרות בלעדית. והוא מוצא, שההתמסרות הבלעדית לאיזה שהוא תחום שהוא משלושה עשר תחומים אלה, היא בלתי רצויה, אף על פי שיש לנו לא מעט שיקולים, הן מן הכתוב והן מן הסברה, המביאים אותנו למחשבה, שמן הרצוי להתעסק ולהתעמק בתחומים אלה.

הוא מוצא בכל אחד משלושה עשר תחומים אלה דבר טוב וסברה מחייבת, ועם זה הוא יוצא נגד ההתעסקות הבלעדית בהם, כך שאנו צריכים לומר: גם בדרך המחשבה וגם כמסקנה, אין רס"ג כאן הולך כלל וכלל בעקבותיהם של אלה, אשר הלכו וביקשו את הדרך האמצעית ולהימנע מהפרזה ומגרעון. כל הלך המחשבה של רס"ג אינו זה של חיפוש הדרך האמצעית. אם לציין את דרכו של רס"ג באופן תיאורטי. בתורת המוסר החילונית, היינו צריכים לקרוא לה: החיפוש אחרי הדרך האינדיבידואלית. כיצד מגיע

של.

אתר דעת - מכללת הרצוג

הרס"ג למסקנה שיש לחפש את הדרך האינדיבידואלית? — השליחה של הדרך הבלעדית אינה מתבטאת במזיגה של הדרכים השונות, שהרי אמרנו, כבר קודם, שכל הדרכים במובן מסויים חיוביות. אם כן מה יכול להיות יותר טוב מאשר לקחת מעט מזה ומעט מזה, וליצור מזה אורח חיים שלם?

שוב אנו חוזרים להנחה מטאפיזית — אשר בניסוחו של רס"ג יש לה גוון דתי, אבל תוכנה הוא פסיכולוגי. טהורי הבורא, אומר הרס"ג, הוא אחד ופשוט. אין בו חלקים, אינו מורכב, אין הבדל בין חלקו האחד ובין חלקו השני, כי חלקים אין בו. האדם, לעומת זאת, ממהותו שהוא שונה מבוראו, שהוא מורכב. נחלק את המשפט הזה לשניים: ממהותו שהוא שונה מבוראו — כאן החלק הדתי, על כן הוא מורכב — כאן החלק החילוני. נפרד, נשמיט את המילים "על כן", ונתחיל במילים: "האדם הוא מורכב" והנה לפנינו ההנחה לפי תוכנה האמיתית: האדם הוא מורכב. אם תרצו תוכלו, ללעוג לרס"ג ולחשוב שאנחנו עדיפים ממנו בזה, שאנחנו יודעים, שאדם אינו מורכב מארבעת היסודות. אבל לגופו של עניין אין זה משנה כלל אם אדם מורכב מארבעה יסודות או מארבעים יסודות. האדם מורכב, והוא מורכב הרכבה כפולה: הרכבה כימית — על ידי זה שהוא עשוי חמרים שונים, והרכבה מינית — על ידי זה, שהוא בעל אברים הממלאים פונקציות שונות. ובכל אחד משניים אלה שונה אדם מחברו. התרכובת של אדם שונה מתרכובת של השני, ומיבנה גופו, כידוע, של אדם אחד שונה ממיבנה גופו של אדם שני.

במתודולוגיה של המדע המודרני, עסקנו עכשיו באנטוֹמיה ובפיסיולוגיה של האדם, אולם לשיטת המדע של ימי

שלח

אתר דעת - מכללת הרצוג

הַבְּנִיִּים עֲסָקְנוּ בַּפְּסִיכּוֹלוֹגְיָה שֶׁל הָאָדָם. לִי אִם בְּנֵי אָדָם
בְּנוֹיִים חֲמָרִים שׁוֹנִים, וְאִם הֵם בְּנוֹיִים בִּאֲבָרֵיהֶם הַשׁוֹנִים זֶה
מִזֶּה. הֲרֵי מוֹבֵן מֵאֵלֶּיךָ שֶׁכֶּשֶׁם שֶׁפְּרָצוּפֵיהֶם שֶׁל בְּנֵי אָדָם
שׁוֹנִים מִבְּחִינַת הַמִּבְנָה, דְּעוֹתֵיהֶם שׁוֹנוֹת. לֹא אֲנִאלוֹגִיָּה יֵשׁ
כֵּאֵן, אֲלֹא קֶשֶׁר-סִיבֵתִי, וְאִי אֶפְשֶׁר לְהַמְלִיץ לְבְנֵי אָדָם שׁוֹנִים
עַל הַתְּנַהּגוֹת זֶה־לְבְּנֵי אָדָם שׁוֹנִים זֶה־מִּזֶּה, וְגַם הַהֲתַנַּהּגוֹת
הַהוֹלֵמֶת אוֹתָם צְרִיכָה לִהְיוֹת שׁוֹנָה מִמִּקְרָה לְמִקְרָה: כֹּל
אָדָם וְהַמוֹסְרִיּוֹת הָאֵינְדִּיבִידוּאֲלִית שֵׁלוֹ. וְעַל כֵּן רָאוּי לְקַרֹּא
לְמוֹסְרִיּוֹתָיו שֶׁל רֶסֶ"ג בִּשְׁם: "הַמוֹסְרִיּוֹת הָאֵינְדִּיבִידוּאֲלִית".
כְּלוּמֹר: נִתְאָר לְעַצְמָנוּ אֶת הַתְּחוּם הַכוֹלֵל שֶׁל הַהֲתַנַּהּגוֹת
הָאֲנוּשִׁית, וְנַחֲלַק אוֹתוֹ לְשְׁנָיִם: הַתְּחוּם שֶׁל הַהֲתַנַּהּגוֹת חוֹבָה,
וְהַתְּחוּם שֶׁל הַהֲתַנַּהּגוֹת רְשׁוּת. לְתַחוּם שֶׁל הַהֲתַנַּהּגוֹת חוֹבָה
שׁוֹיכֶת הַהֲתַנַּהּגוֹת חֲדָתִית, כְּמוֹבֵן, וְבֵה אֵין אִנּוּ דְּנִים. נִשְׁאָרֵת
הַהֲתַנַּהּגוֹת רְשׁוּת. בְּהֲתַנַּהּגוֹת רְשׁוּת זֹאת, אֶחָד רִשְׁאִי לְהַתְּנַהֵּג
כְּפִי שֶׁהוּא רּוֹצֵה וּבִאֲוֹתוֹ תְּחוּם שֶׁל הַהֲתַנַּהּגוֹת רְשׁוּת, לְכָל אֶחָד
הַהֲתַנַּהּגוֹת הַהוֹלֵמֶת אוֹתוֹ בִּיּוֹתֵר, הַהֲתַנַּהּגוֹת הָאֵינְדִּיבִידוּאֲלִית
לִית הַמִּתְאִימָה לְאִשִּׁיּוֹתָיו.

עַד כֵּמָה שֶׁרֶסֶ"ג, גַּם בְּשִׁיקוּלָיו, נוֹהֵג לִפִּי שִׁיקוּלִים
חִילוּנִיִּים, נִרְאֶה רַק בְּדוּגְמָא אַחַת: בְּעִיּוֹן קִיבּוּץ מִמּוֹן אוֹמֵר
רֶסֶ"ג, שֶׁקִּיבּוּץ מִמּוֹן, הֵבֵא בְּקִלּוֹת, אֵין בּוֹ כָּל רֵעִי. אֲבָל אִם
הִשְׁגָּתוֹ דּוֹרֶשֶׁת מֵאֲמָץ רַב — יוֹצֵא הַרוּחַ בַּהֲפָסֵד הִבְרִיאֻת,
וְהוּא מִבִּיא אֶף לִידֵי חוֹסֵר שִׁינָה. וּמִנֵּין לָנוּ? — מֵאוֹתוֹ פֶּסוּק
מִפּוֹרֶסֶם בְּקוֹהֵלֶת שֶׁהִשְׁבַּע לְעֹשִׁיר אֵינוֹ מְנִיחַ לוֹ לִישׁוֹן.
כְּלוּמֹר, מִדּוּעַ אֵינוֹ יֵשׁ? מְרֹב טְרָדוֹת פְּרִנְסָה וְהַתְּעַשְׁרוּת.
מִלְבַּד זֶה, אוֹהֵב כֶּסֶף לְעוֹלָם לֹא יִשְׁבַּע כֶּסֶף. תִּאֲוֹת מִמּוֹן
מִבִּיאה אֶת הָאָדָם לְוִיכּוּחִים וּלְמִרְיָבוֹת — הָאָדָם נַעֲשֶׂה
אֲדִישׁ לְצוּרְכֵי הַזּוֹלָת. הָאָדָם הַרּוֹדֵף אַחֲרֵי מִמּוֹן עֵלּוּל לְהַעֲמִיד
אֶת עַצְמוֹ בְּמִקּוֹם סִכְנָה, וְעַל כֵּן לֹא טוֹב לְהַתְּמַסֵּר לְקִיבּוּץ
הַמִּמּוֹן. שִׁיקוּלִים אֵלּוּ, אִם כִּי הֵם מִסְתִּיעִים בְּפִסּוּקִים,

שֶׁלֹּט

אתר דעת - מכללת הרצוג

אינם שיקולים דתיים. אין רס"ג שוקל, אם מן הראוי להשתדל להתעשר ועל ידי זה לקיים את עצת החכם "כבד את ה' מהונך" ולהתנאות לפניו במצוות. או אולי מוטב להתרחק מעסקי ממון ולהתמסר למצוות ולתלמוד תורה. נראה איפוא שלשיטתו של ר' סעדיה גאון במוסר מתאים הכינוי: שיטת מוסר אינדיבידואליסטית-חילונית, ונדמה שהוא הנציג היחיד של כיוון מחשבה זה ביהדות.